

ks. Mieczysław Polak

Wydział Teologiczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0003-3381-189X, e-mail: mpolak@amu.edu.pl

<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.20.019.12950>

„LABORATORIUM DIALOGU” CZYLI O DIALOGOWANIU W KATECHEZIE

„LABORATORY FOR DIALOGUE”, THAT IS, DIALOGUE IN CATECHESIS

Abstrakt

Dialog jest jedną z podstawowych relacji międzyludzkich. Szczególne znaczenie posiada także w życiu Kościoła. Autor artykułu próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy katecheza jest przestrzenią dialogu. Ukazuje najpierw dialog zbawienia jako relację Boga do człowieka. Następnie przedstawia relację Kościoła do świata, która jest relacją dialogu. Ponieważ katecheza działa w służbie Bożego dialogu zbawienia i jest posługą kościelną, dlatego ma także charakter dialogiczny. Istnieje jednak pewna specyfika tego dialogu, u podstaw której stoi duchowość dialogu. Taka wizja katechezy zawarta jest w nowym dyrektorium watykańskim, które określa ją jako „laboratorium dialogu”.

Słowa kluczowe: katecheza, dialog, dialog zbawienia, duchowość dialogu

Abstract

Dialogue is one of the fundamental human relationships. It is also of particular importance in the life of the Church. The article tries to answer the question whether catechesis is a space for dialogue. It first shows the dialogue of salvation as a relationship between God and man. Then it presents the relationship of the Church to the world, which is a relationship of dialogue. Since catechesis is at the service of God's dialogue of salvation and is an ecclesial ministry, it is therefore also dialogical. There is, however, a specificity of this dialogue, which is based on the spirituality of dialogue. This vision of catechesis is contained in the new Vatican Directory for Catechesis, which describes it as a „laboratory for dialogue”.

Keywords: catechesis, dialogue, dialogue of salvation, spirituality of dialogue

Na pytanie, czy warto dialogować w katechezie, można by odpowiedzieć bez głębszej refleksji, że z pewnością warto, dlatego że w ogóle warto dialogować, a zatem i w katechezie także. Jednak nie chodzi o taką krótką odpowiedź, która jakkolwiek słuszna, to jednak nie oddaje specyfiki katechetycznej dialogiczności. Z niewątpliwą pomocą w udzieleniu odpowiedzi na to pytanie przyszło nowe *Dyrektorium o katechizacji* wydane przez Papieską Radę ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, które ponad 50 razy posługuje się w kontekście katechezy pojęciem „dialog”¹. Aby odpowiedzieć na pytanie, dlaczego katecheza ma wymiar dialogiczny i dlaczego zatem warto w katechezie dialogować, zostaną wskazane dwie przesłanki warunkujące dialog w katechezie, a mianowicie – że katecheza jest w służbie Bożego dialogu zbawienia oraz że obecność Kościoła w świecie ma dialogiczny charakter. Następnie będzie nakreślona specyfika dialogu katechetycznego oraz zostanie przedstawione znaczenie duchowości dialogu w katechezie.

¹ PAPIESKA RADA DS. KRZEWIENIA NOWEJ EWANGELIZACJI, *Dyrektorium o katechizacji*, Rzym 2020 (dalej DK).

1. Boży dialog zbawienia

Konieczność dialogu w katechezie wynika najpierw z dialogicznej relacji Boga do człowieka. II Sobór Watykański w Konstytucji dogmatycznej o Objawieniu Bożym *Dei verbum* stwierdza: „Spodobało się Bogu w swej dobroci i mądrości objawić samego siebie i ukazać tajemnicę swej woli (...). Przez to objawienie niewidzialny Bóg w swojej wielkiej miłości przemawia do ludzi jak do przyjaciół”². Objawienie zatem to spotkanie i dialog Boga i człowieka.

Wiara, będąc odpowiedzią na Boże objawienie, ma także dialogiczny charakter. „Wiara jest darem Boga i nadprzyrodzoną cnotą, która może zrodzić się w głębi duszy jako owoc łaski i wolna odpowiedź na wezwanie Ducha Świętego, który porusza serce ku nawróceniu i kieruje je ku Bogu (...)”³.

Ta wyjątkowa relacja Boga do człowieka jest podstawą pastoralnej zasady określanej jako dialog zbawienia. W tym dialogu główną rolę odgrywa Bóg, bo on zbawia i uświęca. Katechetyczny dialog służy jedynie pomocą w pogłębieniu lub odkryciu dialogicznej relacji zbawczej człowieka z Bogiem. Jej podstawą jest Bóg udzielający się bezwarunkowo oraz człowiek, który w swojej wolności ma możliwość podjęcia bądź odrzucenia Bożej inicjatywy⁴.

Dialog zbawienia stanowi specyficzny rodzaj rozmowy, którą z człowiekiem zapoczątkował Bóg Ojciec przez Jezusa Chrystusa w Duchu Świętym⁵. Uwzględnienie zasady dialogu zbawienia w katechezie wyraża się przede wszystkim w odpowiedniej postawie duszpasterskiej⁶. Przejawia się

² II SOBÓR WATYKAŃSKI, Konstytucja o Objawieniu Bożym *Dei verbum*, Rzym 1965 (dalej: KO), 2.

³ DK 19.

⁴ Por. M. POLAK, *Mistagogia w duszpasterstwie Kościoła. Studium pastoralnoteologiczne*, Poznań 2012, s. 241-245.

⁵ Por. PAWEŁ VI, Encyklika *Ecclesiam suam*, Rzym 1964 (dalej: ES), 71.

⁶ Por. E. DAJCZAK, *Budowanie wspólnoty Kościoła poprzez nawiązywanie i rozwój indywidualnych więzi kapłana z drugim człowiekiem*, w: A. Wojtczak (red.), *Nowa ewangelizacja potrzebuje nowych głosicieli Ewangelii. Materiały z sympozjum w Obrze, 19-20 kwietnia 2001 r.*, Poznań 2001, s. 40-41.

ona poprzez dostępność katechety, wytworzenie odpowiednich możliwości interpersonalnej komunikacji, ukształtowanie atmosfery zaufania, umiejętność odpowiedniego słuchania, polegającego na wyjściu ku drugiej osobie bez lęku i w wolności, z pełnym oddaniem się do jej dyspozycji. „Jedynie wychodząc od tego słuchania – naucza papież Franciszek – pełnego szacunku i zdolnego do współczucia, można znaleźć drogi do autentycznego rozwoju, można rozbudzić pragnienie ideału chrześcijańskiego i gorącą chęć, by odpowiedzieć w pełni na miłość Bożą i pragnienie rozwijania tego, co Bóg zasiał w naszym życiu”⁷. Niemniej ważna jest cierpliwość i stopniowość oraz świadomość tego, że owoce duszpasterskiego spotkania są ostatecznie łaską Boga. Franciszek mówi w tym kontekście o odpowiedniej „zdolności serca”, która w komunikacji z drugim człowiekiem umożliwiała bliskość, „bez której nie ma prawdziwego spotkania duchowego”⁸.

W postawie Jezusa odkrywamy, że myśl o zmuszaniu kogokolwiek do podjęcia zbawczego dialogu była dla Niego czymś zupełnie obcym. Kierował On do człowieka „zaproszenie”, które „mimo iż nakładało poważny obowiązek na tego, do kogo zostało skierowane, pozostawiało mu jednak możliwość podjęcia dialogu albo uniknięcia go”⁹. Każdy człowiek bowiem ma swoją własną historię życia z Bogiem, a jego doświadczenie Boga jest głęboko osobistym wydarzeniem, do którego katecheta może wprowadzić, w realizacji którego może pomóc, ale w końcu powinien wycofać się, aby w tym wydarzeniu mógł przemawiać i wzrastać sam Bóg. Ten rodzaj katechetycznego (duszpasterskiego) dialogu określa Franciszek jako pewną „sztukę towarzyszenia”, do której Kościół będzie musiał wprowadzić kapłanów, zakonników i świeckich po to, „aby wszyscy nauczyli się zdejmować sandały wobec świętej ziemi drugiego człowieka” (por. Wj 3,5)¹⁰.

⁷ FRANCISZEK, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, Rzym 2013 (dalej: EG), 171.

⁸ EG 171.

⁹ ES 75.

¹⁰ Por. EG 169.

Katecheza jest zatem wydarzeniem dialogicznym, gdyż działa w służbie dialogu zbawienia, jaki Bóg prowadzi z człowiekiem. *Dyrektorium o katechizacji* ujmuje tę tezę następująco: „Katecheza czerpie natchnienie z opisanych tu już cech Bożej pedagogii. Dzięki temu staje się działaniem pedagogicznym służącym *zbawczemu dialogowi* między Bogiem i człowiekiem”¹¹.

2. Dialogiczna obecność Kościoła w świecie

Papież Paweł VI w encyklice *Ecclesiam suam* wskazał na różne możliwości relacji Kościoła do świata. „Teoretycznie rzecz biorąc – stwierdził – Kościół mógłby tego rodzaju stosunki zmniejszyć do minimum, a przez to skutecznie odciąć się od zlaicyzowanych społeczności w tym celu, aby śledząc dziejące się w nich zło, publicznie je piętnować i ścierać jakby w świętej wojnie. Mógłby też Kościół zbliżyć się do świeckiej społeczności, aby starać się albo ją sobie podporządkować, albo rządzić nią w imieniu Boga. Jednak wydaje się, że nie wykluczając możliwości innych rozwiązań, Kościół może nawiązać takie stosunki ze światem, które będą jak najbardziej odpowiadały naturze dialogu”¹².

Nowe *Dyrektorium o katechizacji* już jakby bez wątpliwości czy ostrożności wskazuje na dialog jako na sposób wypełniania misji ewangelizacyjnej Kościoła. Czytamy w nim: „W procesie ewangelizacji Kościół (...) zbliża się do wszystkich w postawie solidarności, współdzielenia i dialogu, dając tym samym *świadectwo* nowego sposobu życia”¹³.

Boży dialog zbawienia wyznacza charakter obecności Kościoła w świecie. „W szkole cudownego *zbawczego dialogu*, jakim jest Objawienie – czytamy w *Dyrektorium o katechizacji* – Kościół coraz lepiej rozumie siebie jako wezwanego do dialogu z ludźmi swoich czasów. «Kościół powinien nawiązać dialog ze społeczeństwem, w którym żyje. Dzięki temu Kościół przybiera postać słowa, orędzia i dialogu»”¹⁴. Dialogiczna relacja

¹¹ DK 165.

¹² ES 78.

¹³ DK 31.

¹⁴ DK 53.

Kościół do świata jest zakorzeniona w tajemnicy wcielenia, w której „Jezus wchodzi w wewnętrzny dialog z człowiekiem, właśnie z tego dialogu czerpie swą formę, przyjmując jego cechy”¹⁵.

Powyższe stwierdzenie odnosi się do relacji Kościoła ze światem. Czy zatem dotyczy także katechezy? Z pewnością. Działalność katechetyczna jest jedną z form obecności Kościoła w świecie, owej dialogicznej obecności. *Dyrektorium o katechizacji* ujmuje to w następujący sposób: „W czasach nowej ewangelizacji Kościół pragnie, aby również katechizacja akcentowała ten *dialogiczny styl*, aby tym łatwiej ukazywać oblicze Syna, który, jak w przypadku z Samarytanką przy studni, zatrzymuje się, by porozmawiać z każdym człowiekiem i łagodnie doprowadzić go do odkrycia wody żywej (por. J 4,5-42)”¹⁶.

3. Specyfika dialogu katechetycznego

Katecheza jest zatem przestrzenią dialogu. To prawda, że „już sama etymologia terminu katecheza wskazuje na konieczność podejmowania dialogu między katechizującym i katechizowanym. Rozmowa ta jest zarówno dążeniem do odkrycia prawdy zbawczej przed katechizowanym, jak również służy katechezie do lepszego wnikięcia w tajemnice wiary”¹⁷, a samo „pouczenie, jakim jest katecheza, dokonuje się nie tylko w sposób jednostronny jako wykład, ale także w drodze rozmowy, poprzez pytania i odpowiedzi”¹⁸. Stąd katecheza nie może narzucać prawdy, ale powinna odwoływać się do wolności¹⁹.

Jednak na katechezie głoszona jest prawda. Celem jej głoszenia jest nawrócenie z grzechu oraz prowadzenie do komunii z Chrystusem i Kościołem. Z tego powodu dialog nie może nigdy zastąpić czy osłabić jej głoszenia. Prawdziwy dialog bowiem służy przekazywaniu tej prawdy i urzeczywistnianiu jej poprzez środki pozostawione przez Chrystusa

¹⁵ Por. tamże.

¹⁶ DK 54.

¹⁷ P. TOMASIŃSKI, *Dialog katechetyczny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) (2009), s. 62.

¹⁸ JAN PAWEŁ II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Watykan 1987, s. 13-14.

¹⁹ Por. DK 59.

Kościółowi w duszpasterstwie²⁰. Dialog w katechezie ma służyć przekazywaniu prawdy. Ale nie wyklucza to także jej poszukiwania w dialogu. Zdaniem Witolda Kaweckiego: „Prawda objawia się bowiem jako wydarzenie międzyosobowe pośród ludzi, którzy otwierają się na siebie, na świat, Boga. Otwarcie to wyzwała zdolność do ujmowania siebie samych, innych i kultury w różnej perspektywie oraz do oceny – siebie, innych, kultury – według zróżnicowanych kryteriów”²¹.

Prawda i dialog nie wykluczają się wzajemnie, gdyż dialogiczna komunikacja nie musi zawsze prowadzić do ostatecznego odkrycia prawdy. Już samo uwrażliwienie na prawdę, szczere pragnienie odkrywania prawdy, wola przyłgnięcia do niej i chęć służenia jej są wielką lekcją przygotowującą do dialogu. Samo też dążenie do prawdy jest już w pewnym sensie jej odkrywaniem. Dlatego w prowadzeniu dialogu katechetycznego bardzo ważnym jest kształtowanie postawy otwartości i wzbudzanie pragnienia poznawania prawdy. Szczególne zadanie ma tutaj do wypełnienia szkoła, która stanowi „świętą przestrzeń” poszukiwania odpowiedzi na pytanie o sens życia oraz jego tajemnic²².

Nie można jednak rozumieć katechezy wyłącznie jako dialogu wyrażającego postawę ciągłego poszukiwania. „Pewne współczesne szkoły filozoficzne – czytamy w adhortacji apostołskiej *Catechesi tradendae* – które zdają się mieć wielki wpływ na niektóre zasady i opinie teologów, a poprzez nie na praktykę duszpasterską, z upodobaniem głoszą, że zasadniczą postawą umysłu ludzkiego jest ustawiczne poszukiwanie; i że to poszukiwanie nie osiąga nigdy swego celu. Pogląd ten, jeśli się go przyjmie w teologii, prowadzi niechybnie do twierdzenia, że wiara nie jest pewnością, lecz jakimś pytaniem, nie jest jasnością, lecz ciemnością, w którą się wkracza”²³.

Uwzględniając powyższe relacje dialogu i katechezy, można stwierdzić, że zarówno szkolne nauczanie religii, jak i katecheza stanowią właściwe miejsce wychowania do postawy dialogu. Wskazuje na to Jerzy

²⁰ Por. J. PRZYBYŁOWSKI, *Dialog pastoralny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) (2009), s. 48.

²¹ W. KAWECKI, *Dialog Kościoła i kultury*, „Ateneum Kapłańskie” 2(603) (2009), s. 269.

²² Por. M. POLAK, *Wychowanie do dialogu w katechezie młodzieży*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 414-416.

²³ JAN PAWEŁ II, Adhortacja apostołska *Catechesi tradendae*, Rzym 1979, 60.

Bagrowicz, stwierdzając, że „nauczanie religii i katecheza są bardzo istotnym i bardzo ważnym miejscem wychowania do tej postawy. Najpierw są one właściwym środowiskiem kształtowania świadomości własnej tożsamości. Następnie, dostarczają wielu istotnych wiadomości z zakresu wiedzy o zróżnicowaniu kulturowym i religijnym, o potrzebie dialogu międzyreligijnego i międzywyznaniowego. Coraz częstsze kontakty z wyznawcami innych religii czy wyznań religijnych stają się okazją do zdobywania umiejętności dialogu i tolerancji. Wychowanie do dialogu i tolerancji jest przecież istotnym elementem wychowania młodych, realizowanego w szkole, tym bardziej w szkolnej lekcji religii czy na katechezie”²⁴.

Katecheza szkolna i parafialna stanowią zatem swoiste „laboratorium dialogu”. W *Dyrektorium o katechizacji* czytamy: „(...) katecheza kościelna jest autentycznym «laboratorium dialogu», ponieważ w głębi każdego człowieka napotyka na żywotność i złożoność, na pragnienia i poszukiwania, na ograniczenia, a czasem błędy społeczeństw i kultur współczesnego świata. Również katecheza zatem powinna «podjąć duszpasterski dialog bez relatywizmów, dialog, który nie negocjuje swojej chrześcijańskiej tożsamości, lecz pragnie dotrzeć do serca drugiego człowieka, innych, różnych od nas ludzi, i tam zasiać ziarno Ewangelii»²⁵.

Szczególną przestrzeń – czy owe „laboratorium dialogu” – stanowić może szkolne nauczanie religii. Wynika to z faktu, że uczestniczą w nim zazwyczaj zarówno uczniowie wierzący, letni w swej wierze, jak i niewierzący, co otwiera przed dialogiem na lekcjach religii szerokie perspektywy. Lekcja religii odzwierciedla różnorodność postaw osobowych, kulturowych i religijnych reprezentatywnych dla społeczeństwa. Staje się przez to miejscem spotkania, okazją do zainicjowania i pogłębienia wielowymiarowego dialogu, który nie stoi w sprzeczności z koniecznością realizacji podstawowego celu katechezy, jakim jest budzenie pewności wiary. Dialog w trakcie lekcji religii w szkole jest możliwy i konieczny, choć nie stanowi on podstawowego jej celu²⁶.

²⁴ J. BAGROWICZ, *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006, s. 247.

²⁵ DK 54.

²⁶ Por. P. TOMASIK, *Dialog...*, dz. cyt., s. 66.

4. Katechetyczna duchowość dialogu

W dialogowaniu w katechezie należy przyznać prymat duchowości (kulturze) dialogu przed metodami czy technikami dialogu. Znajomość czy nawet opanowanie metod czy technik dialogu nie zapewnią ukształtowania postawy dialogu, gdyż ta wymaga właściwej duchowości, mentalności czy kultury dialogu. Także w odniesieniu do dialogu aktualna jest zasada sformułowana przez św. Jana Pawła II w liście apostolskim *Novo millennio ineunte* w kontekście promocji komunijnego charakteru wspólnot kościelnych. W odniesieniu do kultury dialogu można określić ją następująco. Zanim przystąpimy do planowania konkretnych przedsięwzięć wychowawczych, należy krzewić nową kulturę czy duchowość dialogu, podkreślając jej znaczenie jako zasady wychowawczej wszędzie tam, gdzie kształtuje się człowiek i chrześcijanin; gdzie formują się szafarze ołtarza, duszpasterze i osoby konsekrowane; gdzie powstają rodziny i wspólnoty. Nie łudźmy się: bez takiej kultury (duchowości) dialogu niewiele dadzą nowe programy wychowawcze czy różne metody i środki dialogu. Dialog przy ich pomocy będzie raczej pozorny²⁷.

Koniecznym warunkiem zastosowania metody dialogu jest przyjęcie postawy dialogu. Wyraża się ona w gotowości do otwierania się na rozumienie, zbliżanie i współdziałanie zarówno w odniesieniu do otoczenia, jak i wobec każdego człowieka, niezależnie od wieku, pochodzenia, narodowości, rasy czy wyznawanej religii²⁸. Zadaniem katechetycznym jest kształtowanie duchowości czy kultury dialogu. Jest to wyzwanie, które łączy się ściśle z postawą katechety. Tylko taki katecheta, który kształtuje w sobie ową kulturę czy duchowość dialogu i jej zasady wprowadza do procesu katechetycznego, czy też spotkania katechetycznego, może kształtować u katechizowanych postawę dialogu. Kształtowanie kultury dialogu jest procesem powolnym i wymaga wielkiej pracy wychowawczej, gdyż nie chodzi tutaj o nabycie kompetencji czy sprawności, ale o przemianę mentalności. Jerzy Bagrowicz stwierdza: „Nie da się zmienić mentalności i głęboko zakorzenionych postaw jakimś zarządzeniem

²⁷ Por. JAN PAWEŁ II, List apostolski *Novo millennio ineunte*, Rzym 2001, 43.

²⁸ Por. S. DZIEKOŃSKI, *Dialog pedagogiczny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) 2009, s. 75.

czy administracyjnym nakazem. Wymaga to fundamentalnej pracy organicznej, która przez wychowanie nie tylko w rodzinie i szkole, ale także i przez właściwą atmosferę życia społecznego, kształtuje właściwe postawy i porządkuje hierarchie wartości²⁹.

Oprócz właściwej postawy katechety, katecheza wychowuje do postawy dialogu poprzez kształtowanie odpowiednich kompetencji intelektualnych i moralnych. Odpowiednie dyspozycje intelektualne i moralne są bowiem podstawą kultury dialogu. Szczególnie istotne są tutaj takie dyspozycje jak: uczciwość, szczerłość, prawdomówność, cierpliwość, roztropność, rzetelność, delikatność. Wymagają one podejmowania wyrzeczeń, życiowej ascezy i pracy nad sobą, co nie zawsze charakteryzuje postawę młodego człowieka. Utrudnienie w prowadzeniu dialogu stanowią także ludzkie ograniczenia dotyczące nie tylko sfery moralnej, ale także intelektualnej i emocjonalnej. Chodzi tutaj przede wszystkim o dogmatyzm, relatywizm oraz nieśmiałość, podejrzliwość, nieufność. Te ograniczenia stanowią poważne utrudnienie w dialogu³⁰.

Właściwą koncepcją wychowawczą, która umożliwi prowadzenie dialogu w katechezie, jest pedagogika dialogu. Pragnie ona otworzyć przed człowiekiem przestrzeń kształtowania właściwego światopoglądu i życia w społeczeństwie pluralistycznym. Katecheza bowiem, zwłaszcza dorosłych, „powinna wspierać kształtowanie cech wyróżniających chrześcijanina dojrzałego w wierze, ucznia Pana Jezusa, w łonie wspólnoty chrześcijańskiej zdolnej do wychodzenia na zewnątrz, czyli włączonej w rzeczywistość społeczno-kulturalną w celu świadczenia wiary i budowania królestwa Bożego”³¹.

Katecheza dzięki prowadzonemu podczas niej dialogowi chce wychowywać do tolerancji i nienarzucania innym światopoglądu oraz prowadzić do działań dla stworzenia społeczeństwa braterskiego z intencją, aby świat był przestrzenią myślenia i życia. Pedagogika dialogu prowadzi do wzmocnienia tożsamości osobowej, promuje „nauczanie dialo-

²⁹ J. BAGROWICZ, *Towarzyszyć wzrastaniu...*, dz. cyt., s. 231.

³⁰ Por. M. POLAK, *Wychowanie do dialogu...*, dz. cyt., s. 418-419.

³¹ DK 261.

giczne” przypisuje duże znaczenie w czasie katechezy dobrej atmosferze (atmosfera dialogu, klimat dialogu), wskazuje na zasadnicze znaczenie postawy nauczyciela, wspiera formację sumienia skierowanego na działanie, promuje dialog ze współczesną kulturą³².

Przedstawione powyżej przesłanki, sformułowane w poszczególnych częściach tezy, pozwalają na wyciągnięcie jednoznacznego wniosku mówiącego, że w katechezie nie tylko warto dialogować, ale że jest ona szczególną przestrzenią dialogu i wychowania do dialogu, swoistym „laboratorium dialogu”.

Bibliografia

- Bagrowicz J., *Towarzyszyć wzrastaniu. Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*, Toruń 2006.
- Dajczak E., *Budowanie wspólnoty Kościoła poprzez nawiązywanie i rozwój indywidualnych więzi kapłana z drugim człowiekiem*, w: A. Wojtczak (red.), *Nowa ewangelizacja potrzebuje nowych głosicieli Ewangelii. Materiały z sympozjum w Obrze, 19-20 kwietnia 2001 r.*, Poznań 2001, s. 34-43.
- Dziekoński S., *Dialog pedagogiczny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) (2009), s. 71-81.
- Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*, Rzym 2013.
- Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Catechesi tradendae*, Rzym 1979.
- Jan Paweł II, *List apostolski Novo millennio ineunte*, Rzym 2001.
- Jan Paweł II, *Wierzę w Boga Ojca Stworzyciela*, Watykan 1987.
- Kawecki W., *Dialog Kościoła i kultury*, „Ateneum Kapłańskie” 2(603) (2009), s. 268-280.
- Papieska Rada ds. Krzewienia Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, Rzym 2020.
- Paweł VI, *Encyklika Ecclesiam suam*, Rzym 1964.
- Polak M., *Mistagogia w duszpasterstwie Kościoła. Studium pastoralnoteologiczne*, Poznań 2012.

³² Por. J. BAGROWICZ, *Towarzyszyć wzrastaniu...*, dz. cyt., s. 239-243.

Polak M., *Wychowanie do dialogu w katechezie młodzieży*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 413-426.

Przybyłowski J., *Dialog pastoralny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) (2009), s. 46-59.

II Sobór Watykański, Konstytucja o Objawieniu Bożym *Dei verbum*, Rzym 1965.

Tomasik P., *Dialog katechetyczny*, „Ateneum Kapłańskie” 1(602) (2009), s. 60-70.

Ks. prof. dr hab. Mieczysław Polak – wykładowca Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prowadzi wykłady i badania z zakresu teologii pastoralnej i katechetyki. Obszary zainteresowań: duszpasterstwo zwyczajne, parafia, pastoralna tożsamość prezbitera.